

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО РЕГУЛЮВАННЯ РИНКУ ЗЕРНА В УКРАЇНІ

Л.О. Кібальник,

канд. екон. наук, доц., Черкаський національний університет

В умовах формування в Україні соціально-орієнтованої ринкової економіки особливого значення набувають надбання таких представників інституціональної теорії, як Т. Веблен, Д. Коммонс, Джон Моріс Кларк, А. Гобсон, Г. Мінз, Дж. Гелбрейт та ін. Використання їх розробок щодо значення найбільш важливих інститутів сучасного ринкового господарства – власності, корпорації та держави і процесу їх природного відбору – може створити необхідне підґрунтя для більш швидкого завершення процесу ринкових перетворень і забезпечення подальшого ефективного розвитку економіки України. Це стосується і такої важливої сфери, як агропромисловий комплекс.

Органічною складовою вітчизняного ринку агропромислової продукції, від розвитку якої залежить задоволення потреб населення в різноманітних продуктах харчування, є ринок зерна. Його ефективне функціонування – це запорука сталого економічного розвитку багатьох галузей народного господарства України.

У вирішення проблем розвитку зернового ринку України внесли свій вагомий внесок дослідження таких науковців, як В.І. Бойко, Л.І. Курило, М.Г. Лобас, І.І. Лукінов, Б.Й. Пасхавер, П.Т. Каблук, В.П. Ситник, Л.М. Худолій, О.М. Шпичак та ін. Їх розвідки стосуються проблем організації та управління зерновим ринком, формування підприємництва та інфраструктури у даній сфері, розробки механізму функціонування ринку зерна тощо. Разом з тим, у цих дослідженнях недостатньо відображено важливу роль держави як ключового економічного інституту з проблем підтримки виробників зерна та цінового регулювання зернового ринку.

Представники інституціональної теорії визнають державу ключовим економічним інститутом і основою сучасного суспільства. На їх думку, держава повинна застосовувати індикативне планування та регулювання господарського життя і проводити активну соціальну політику. Тому створення в Україні високоєфективного ринку зерна передбачає як необхідність дотримання об'єктивних економічних законів, так і застосування комплексу взаємозв'язаних цінових і фінансових заходів держави. Ці заходи повинні бути спрямовані на сферу виробництва та реалізації зерна і як наслідок – забезпечувати задоволення потреб населення в продукції високої якості та отримання прибутку сільськогосподарськими підприємствами. Необхідність регулювання зернового ринку пояснюється відсутністю стабільності на ньому на короткострокових інтервалах, що пов'язана з низькою еластичністю попиту за ціною, та на довгострокових інтервалах – внаслідок падіння продуктивності праці та нееластичності попиту не тільки за ціною, а й за доходами. Ринкова економіка, як свідчить

світова практика, не виключає, а передбачає її регулювання з боку держави через проведення виваженої цінової політики за допомогою кредитів і субсидій, пільг та заборон. Ефект від дії цих факторів повинен визначатися тим, наскільки оптимально узгоджуються інтереси трьох груп учасників зернового ринку: споживачів, товаровиробників та держави. Причому пріоритет повинен надаватися населенню як покупцеві хліба та іншої продукції із зерна та тваринницьким підприємствам, що купують фуражне зерно.

У ринковій економіці головна роль призначається економічним важелям, серед яких виділяють прямі та непрямі. Прямі фактори економічного впливу на зерновий ринок базуються на безповоротному фінансуванні витрат, пов'язаних з його функціонуванням, і використовують для цього бюджетні та позабюджетні ресурси. Доцільно відзначити, що практика субсидування аграрних ринків у розвинутих країнах – виробниках зерна, досить обмежена. Досвід регулювання ринків сільгосппродукції та продовольства в перехідний період у країнах Східної Європи свідчить про обмеження застосування прямих економічних важелів. У Чехії та Словаччині вже в перший рік реформування агропромислового комплексу рівень субсидування знизився з 34,9 % до 16,2 %, тобто більше ніж у 2 рази, в Угорщині обсяги дотацій за два роки реформ скоротилась на 55 % [2]. Аналогічна ситуація складається і в інших країнах (Польщі, Болгарії). Наведені результати дослідження дозволяють зробити висновок про те, що при регулюванні сільськогосподарських ринків спостерігається відхід від застосування прямих методів. Держава за допомогою бюджету фінансує, головним чином, створення підприємств ринкової інфраструктури, систем агрокомерційної інформації, проведення маркетингових та наукових досліджень проблем ринку тощо. В умовах трансформаційного періоду в Україні застосування прямого регулювання зернового ринку виправдано, але його доцільно узгоджувати з непрямими фінансово-економічними важелями: ціновими, податковими, кредитними, що якраз і пропонують інституціоналісти.

Вважаємо, що для зернового ринку в період ринкових перетворень першочергове значення має регулювання ціноутворення. Аналіз досвіду країн з розвинутою ринковою економікою свідчить, що і в цих країнах ціни є важливим механізмом системи регулювання сільськогосподарських ринків. Так, наприклад, в країнах – членах ЄС державне регулювання цін охоплює 88-97 % всієї продукції, що виробляється сільським господарством [4]. У США діє система так званих “безповоротних” позик фермерам, що вирощують пшеницю, кукурудзу, рис, фуражне зерно, цукор, олійні культури, арахіс, бавовну, тютюн. Реалізується така підтримка через Товарно-кредитну корпорацію, яка, окрім надання позик, здійснює також закупівлю, зберігання та реалізацію сільськогосподарської продукції. Це дає можливість впливати на обсяги пропозиції та підтримувати рівень ринкових цін в інтересах товаровиробника [1].

В умовах ринку ціни виступають результатом рівноваги, що склалася між попитом і пропозицією. Однак їх рівень може бути різним, що залежить від великої кількості факторів: урожайності зернових культур, конкуренції, стану інфляції, еластичності попиту оптового і споживчого ринків тощо. Ціна відповідає вартості тільки на демонополізованому зерновому ринку, коли ні продавець, ні покупець, діючи в умовах повної свободи вибору партнерів і каналів реалізації та володіючи достовірною комерційною інформацією, не можуть впливати на ціни, що склалися. Вітчизняний ринок зерна за основними видами зернових культур з боку пропозиції є висококонкурентним. Зерно, яке є однорідним і взаємозамінним товаром, виробляє велика кількість сільськогосподарських, фермерських та особистих господарств по всіх областях України. Поява чи зникнення будь-якого з товаровиробників не може суттєво вплинути на величину сукупної пропозиції, а тому і на рівень цін, що склалися. З боку попиту, навпаки, ринок низькоконкурентний за рахунок значної частки державних закупівель, а також монопольного положення підприємств зберігання та переробки зерна.

Аналіз цін на зерно за каналами реалізації свідчить про неієздатність існуючого цінового механізму, що є однією з головних причин важкого фінансового стану підприємств даної галузі. За умов розвинутого ринку ціни повинні відрізнятися не каналами реалізації, а розмірами витрат при доставці зерна до споживача за інших рівних умов. Зниження цін спричиняє падіння рівня рентабельності виробництва, скорочення доходів виробників зерна та зменшення обсягів виробництва. З іншого боку, необґрунтоване зростання цін може призвести до скорочення можливостей збуту зерна.

На нашу думку, систему цін вітчизняного зернового ринку можна представити чотирма групами, котрі відповідають основним каналам реалізації та характеру товарно-грошових відносин. Першу групу складають договірні ціни, які формуються в процесі реалізації зерна за прямими зв'язками між виробниками зерна та споживачами (переробними підприємствами, торгово-посередницькими фірмами). Їх розмір визначається, з одного боку, затратами на виробництво і бажаним прибутком, з іншого, платоспроможністю покупця і кон'юктурою зернового ринку. Такі ціни встановлюються індивідуально для кожного контракту за взаємною згодою сторін, а також можуть переглядатися під час його реалізації.

Вільні ринкові ціни складаються на оптових ринках зерна в момент його реалізації. Їх рівень визначається співвідношенням попиту та пропозиції з боку учасників даного ринку. Важливим їх різновидом є біржові ціни, які повинні визначатися за результатами торгів на спеціалізованій біржі зерна не лише під впливом попиту та пропозиції, але й з урахуванням кон'юктури світових зернових ринків. Такі ціни є орієнтиром для всіх інших цін: договірних, ринкових, державних. Держава може регулювати зерновий ринок через договірні та вільні ринкові ціни лише непрямо, розвиваючи інфраструктуру, сприяючи збільшенню обсягів виробництва товарного зерна,

підвищуючи рівень конкурентності ринку, його інформаційну визначеність тощо.

Зауважимо, що в нашій країні до останнього часу державний вплив на систему ціноутворення обмежувався головним чином встановленням цін на зерно, що закуповувалось у державний фонд. У трансформаційний період основним механізмом регулювання ринку зерна повинна стати державна система цін і цінових орієнтирів, а її найважливішим елементом – контрольні (цільові, базисні, орієнтовні) ціни на всі основні види зернових культур. Вони визначаються, виходячи зі структури собівартості та рівня рентабельності, достатнього для ведення простого відтворення в найнесприятливіших для вирощування зернових культур регіонах України. Такі ціни враховують не лише структуру собівартості за основними статтями витрат (оплата праці, амортизація основних фондів, насіння, мінеральні добрива та засоби захисту рослин, паливо та мастила, електроенергія, запасні частини і ремонт сільгосптехніки, оплата послуг, інші витрати), але й індекси цін придбання основних видів промислової продукції та послуг для сільського господарства, індекси оплати праці та процентів за кредити, а також мінімально припустимий рівень рентабельності. Величина контрольних цін, що визначається вищеперерахованими факторами, виступає як індикатор. Такі ціни не гарантуються державою і виступають граничною межею для ринкових цін на зерно.

Контрольні ціни є також орієнтиром для формування інших цін, зокрема, державних гарантованих закупівельних (цін втручання). Їх величина повинна забезпечувати мінімальну доходність основної частини підприємств – виробників зерна, і бути на 5-10 % нижче за контрольні ціни. За цими цінами держава в межах встановлених обсягів (квот) купує зерно у товаровиробників.

На основні види зернових культур, перш за все, пшеницю, на наш погляд, доцільно встановлювати орієнтовні гарантовані закупівельні ціни. Вони повинні формуватися під час переговорів і на основі згоди між представниками держави та виробниками, переробними підприємствами, оптовими покупцями, зерновою біржею тощо. Такі ціни повинні визначатись з урахуванням прогнозів урожайності та кон'юнктури ринку на наступний рік і бути оголошеними за декілька місяців до початку збору врожаю. Виходячи з цього, учасники зернового ринку можуть планувати своє виробництво, розробити стратегію на наступний період. Регулюючий вплив даних цін на зерновий ринок полягає також у тому, що незалежно від кон'юнктури, яка складається на ринку, держава гарантує товаровиробникам, у першу чергу, збут та мінімальний дохід. Виробники самі вирішують, чи продавати зерно державі за нижчими, але гарантованими цінами, чи на вільному ринку за більш високими цінами, але з певним комерційним ризиком. В урожайні роки, а також з метою стимулювання зростання виробництва зерна, державі доцільно закуповувати зерно, що не знайшло збуту, понад квотовані обсяги за інтервенційними цінами. Рівень таких цін повинен бути на 10-20 % нижче за гарантовані закупівельні ціни.

На нашу думку, в період ринкової трансформації економіки України використання закупівельних та товарних інтервенцій може стати одним з головних важелів регулювання зернового ринку. Таке регулювання може здійснюватися таким чином. Після формування гарантованих (інтервенційних) цін на основні зернові культури встановлюються граничні обсяги (квоти) їх державних закупівель. Розміри квот при незначному коливанні ринкових цін зберігаються незмінними і держава гарантує товаровиробникам збут зерна в розмірах цих квот.

Коли ринкові ціни опускаються нижче граничного мінімального рівня, то держава збільшує розмір граничних квот і закуповує зерно, створюючи тим самим інтервенційні або буферні запаси. Під впливом збільшення попиту ціни починають зростати і встановлюються в припустимих межах. У випадку їх подальшого зростання держава здійснює товарну інтервенцію, тобто продаж зерна за реалізаційними цінами з накопичених раніше запасів. Як наслідок – зниження цін до попереднього рівня. Таким чином, ситуація на ринку стабілізується і товарні інтервенції припиняються.

Не менш важливим є використання заставних (закладних) цін для регулювання зернового ринку. Вони використовуються при проведенні заставних операцій як з уже зібраним врожаєм, так і з зерном майбутнього врожаю.

Рівень заставних цін доцільно встановлювати на 5-10 % нижче за гарантовані. За таких умов виробники звертатимуться до системи застави лише в крайніх випадках і використовуватимуть, в основному, власні фінансові ресурси. Функціонування механізму заставних операцій через закупівельні і товарні інтервенції відбувається наступним чином. Спочатку держава встановлює заставні ціни і квоти на певні види зернових культур (величина заставної ціни на зерно – 100 дол./т, обсяг закладної закупівлі – до 10 млн. т умовної пшениці вартістю 1 млрд. дол.) [3, с. 28]. Товаровиробник за умов несприятливої для нього кон'юнктури ринку або нестачі фінансових коштів укладає з державними чи комерційними організаціями угоду про заставу і отримує кредит. Протягом визначеного періоду (6-10 місяців) зерно зберігається на складах держави чи приватних елеваторах. Під час цього періоду продукція може бути реалізована господарем за ринковою ціною. Після закінчення цього терміну зерно переходить у власність держави.

Отже, регулювання зернового ринку через заставні операції дає можливість здійснювати пільгове або безвідсоткове кредитування виробників зерна, надає їм додатковий гарантований канал збуту та підвищує конкуренцію на даному ринку.

Відомо, що всі країни захищають свій внутрішній ринок і, перш за все, сільськогосподарський, від надмірного проникнення імпортової продукції. Для захисту внутрішнього ринку зерна держава може застосовувати такі цінові методи: введення мінімальних цін на зерно, що завозиться, фіксовані митні податки, компенсаційні митні збори. Встановлення мінімальних цін на імпортоване зерно хоча і дає можливість зменшити його обсяги, однак може спричинити замкненість національного ринку, зниження конкуренції та

підвищення цін на зернову продукцію. В останні роки митний збір визначався як фіксований тариф на одиницю ваги зерна або відсоток від його ціни. Його істотним недоліком є відсутність зв'язку з цінами внутрішнього ринку та зовнішніми або світовими цінами. Ефективним засобом захисту вітчизняних виробників та обмеження імпорту вважаємо формування порогових (захисних, шлюзових) цін. Їх величина повинна визначатись як сума контрольної ціни та митних, транспортних, торгових і інших витрат, пов'язаних з просуванням зерна від кордону до місця його збуту.

На нашу думку, регулювання ринку зерна методом порогових цін та компенсаційних митних зборів може стати ще одним кроком на шляху збалансування попиту і пропозиції на зерно на внутрішньому ринку. Механізм такого регулювання полягає в тому, що при зниженні зовнішньої ціни на зерно, яке ввозиться, прямо пропорційно повинна зростати величина компенсаційного збору. Причому його величина повинна дорівнювати різниці між пороговою та зовнішньою цінами. Таким чином, відбувається вирівнювання митної ціни. Реалізаційна ж ціна, у такому разі, дорівнюватиме сумі митної ціни та питомих витрат на доставку зерна до місця збуту. Зауважимо, що величина компенсаційного збору може бути змінною. У випадку необхідності стимулювання обсягів внутрішнього виробництва певної зернової культури компенсаційний збір збільшується, що забезпечує за інших рівних умов перевагу в ціні вітчизняним виробникам. Навпаки, при зменшенні величини компенсаційного збору ціни на імпортоване зерно стають нижчими від цін внутрішнього ринку, що примушує виробників скорочувати витрати і підвищувати ефективність виробництва.

Для зернового ринку поряд з регулюванням цін важливе значення має встановлення і підтримка цінового паритету на зерно, продукти його переробки, робочу силу та засоби виробництва на рівні, що існує в економічно розвинутих країнах. Для вирішення цієї проблеми необхідно створення такого механізму формування цін, який би встановлював відповідність цін на фактори виробництва. У цьому ж напрямку повинні діяти і такі чинники, як встановлення рівня відповідного зростання цін на паливо та енергію, антиінфляційні заходи та використання економічних важелів у вигляді штрафних санкцій, збільшення ставок податку на прибуток та ін. стосовно тих суб'єктів зернового ринку, які порушують межі зростання роздрібних цін, орієнтованих на граничні рівні рентабельності.

Таким чином, використання непрямих методів регулювання зернового ринку на підставі сучасних розробок інституціональної теорії може сприяти формуванню ефективно діючого зернового ринку в Україні та створити умови для подальшого економічного зростання.

Список літератури

1. Амбросов В., Онегіна В. Підтримка цін і стабілізація доходів сільськогосподарських товаровиробників // Економіка України. – 2002. – № 1. – С. 66-69.
2. Жоголева Е.Е. Система регулирования цен на сельскохозяйственную продукцию в странах общего рынка // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – № 4. – 1993. – С. 45-48.

3. Попередній макроекономічний огляд господарського комплексу України / Підгот. І.Р. Юхновським. – К.: ВРУ, 1998. – 47 с.
4. Про стратегію трансформації АПК і забезпечення продовольчої безпеки України // Економіка України. – № 9. – 2000. – С. 62-81.

Кібальник Л.О. Інституціональні підходи до регулювання ринку зерна в Україні / Л.О. Кібальник // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України: зб. наук. праць. – Суми: УАБС НБУ, 2004. – Т. 11. - С. 194-201.